

JOANNA GIEL

Uniwersytet Wrocławski

ORCID ID: 0000-0003-0436-7179

ŻYDZI W OCZACH CHRZEŚCIJANINA. LEWINA ANALIZA HISTORYCZNYCH ŹRÓDEŁ ANTYJUDAIZMU LUTRA

1. Słowo wstępne

Odrzucenie judaizmu i wzgarda wobec Żydów stanowiły jeden z podstawowych elementów w myśli Marcina Lutra. Żydzi, podobnie jak Turcy, byli dla niemieckiego Reformatora wrogami Chrystusa i dlatego uznawał, że jako takich należy ich potępić. Luter pozostawił po sobie szereg pism antyżydowskich, które stanowią dziś zbędny balast dla Kościoła Ewangelickiego. W ciągu stuleci ci, którzy z różnych powodów wypowiadali się przeciwko Żydom, czuli się uprawnieni do powoływania się na Ojca Reformacji. Najbardziej znamienym przykładem tego jest okres narodowego socjalizmu.

Istnieje szereg naukowych analiz źródeł antyjudajizmu Marcina Lutra, które obejmują wiele różnych aspektów – filozoficznych, teologicznych, społecznych czy politycznych. Wszystkie dzieła na ten temat, powstałe zwłaszcza w obszarze niemieckojęzycznym, stanowią element kulturowej refleksji i samooceny Niemców, służą rewizji ich kulturowych korzeni, a także mają charakter krytycznego spojrzenia na własną historię. Spośród szeregu analiz na szczególną uwagę zasługuje rozprawa wrocławskiego uczonego i rabina Reinholda Lewina pt. *Luthers Stellung zu den Juden. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Deutschland während*

*des Reformationszeitalters*¹. Stanowi ona przedmiot poniższego artykułu z dwóch powodów – po pierwsze ze względu na jej wrocławski kontekst. Rozprawa Reinholda Lewina powstała na Uniwersytecie Wrocławskim i stanowiła podstawę do uzyskania stopnia naukowego doktora przez Lewina w 1911 roku. Drugi powód to znaczenie tej pracy dla późniejszych badań w obszarze antyjudajizmu Lutra, zwłaszcza tych prowadzonych w II połowie XX wieku. Wielu współczesnych badaczy, jak Thomas Kaufmann², Peter von der Osten-Sacken³ czy Andreas Pangritz⁴ przywołują dysertację Lewina jako pierwszą tak obszerną naukową analizę tematu.

Teza, jaką można sformułować w odniesieniu do rozprawy Lewina, jest następująca: mamy do czynienia z historyczną analizą źródeł antyjudajizmu Lutra. Niniejszy artykuł będzie służył uzasadnieniu tej tezy. W odwołaniu do dysertacji zostanie przedstawiona dokonana przez Lewina analiza stosunku Lutra do Żydów oraz zostaną ukazane historyczne okoliczności towarzyszące pismom antyżydowskim niemieckiego Reformatora. W artykule przytoczone będą także kluczowe tezy sformułowane przez wrocławskiego rabina. Lewin dokonał analizy źródeł antyjudajizmu Lutra przede wszystkim na podstawie takich pism Reformatora jak: *Das Jesus Christus ein geborner Jude sei* (1523), *Brief wider die Sabbater an einen guten Freund* (1538), *Von den Juden und ihren Lügen* (1543) i *Vom Schem Hamphoras* (1543). Przedstawienie analizy poprzedzi wskazanie na najważniejsze kwestie w biografii Lewina, która jest symptomatyczna dla życia Żydów w Prusach, poczynając od punktu kulminacyjnego ich politycznej i społecznej emancypacji na początku XX wieku, przez okres kryzysu ok. 1930 roku, aż ku przymusowej emigracji bądź eksterminacji w czasie II wojny światowej⁵.

2. Rys biograficzny

Urodzony w 1888 roku w Magdeburgu Reinhold Lewin, po ukończeniu w tymże mieście gimnazjum, przeniósł się do Wrocławia. Tutaj w latach 1906–1913 uczęszczał do Żydowskiego Seminarium Teologicznego, które było wówczas nowoczesną instytucją kształcąca żydowską elitę, w tym rabinów, w duchu kultury

¹ Zob. R. Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Reformationszeitalters*. Red. K. Krampitz. Aschaffenburg 2018.

² Zob. T. Kaufmann, *Luthers Juden*. Stuttgart 2014, s. 12 oraz 168.

³ Zob. P. von der Osten-Sacken, *Martin Luther und die Juden. Neu untersucht anhand von Anton Margarithas „Der ganz Jüdisch glaub“ (1530/31)*. Stuttgart 2002, s. 15–18.

⁴ Zob. A. Pangritz, *Theologie und Antisemitismus. Das Beispiel Martin Luthers*. Frankfurt am Main 2017, s. 49–53.

⁵ Zob. E. G. Lowenthal, *Vorbemerkung. W: Juden in Preußen. Biographisches Verzeichnis. Ein repräsentativer Querschnitt von Ernst G. Lowenthal*. Berlin 1981, s. 5 oraz 8.

niemieckiej, tak, by mogli oni pełnić ważne funkcje religijne i społeczne⁶. Reinhold Lewin jednocześnie studiował historię i filozofię na Uniwersytecie Wrocławskim, gdzie, jak wspomniano na wstępie, w 1911 roku na Wydziale Historycznym uzyskał tytuł doktora na podstawie rozprawy, będącej przedmiotem tego artykułu. W 1910 roku praca Lewina uzyskała roczną nagrodę Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Wrocławskiego. W czasie I wojny światowej Lewin został powołany na front, by jako rabin opiekować się żydowskimi żołnierzami. Po wojnie był związany z Królewcem, gdzie nie tylko działał jako rabin w jednej z pięciu królewieckich synagog (Neue Synagoge o liberalnym ukierunkowaniu), ale także był członkiem i wiceprezydentem Łoży Kantowskiej oraz założycielem i wydawcą opiniotwórczego miesięcznika królewieckiej gminy żydowskiej pt. „Königsberger Jüdisches Gemeindeblatt”⁷ (wydawane regularnie w latach 1924–1938). W 1938 roku powrócił do Wrocławia. W 1942 lub w 1943 roku Lewin wraz z żoną i dwójką dzieci został deportowany do Auschwitz i tam zgładzony⁸.

Ze wspomnień Lewina z I wojny światowej wynika, że był on przywiązany nie tylko do swojej żydowskiej, ale również do swojej niemieckiej tożsamości⁹. Powołując się na Żydów, którzy walczyli dla Niemiec podczas I wojny światowej, Lewin próbował później bronić przedstawicieli swojego narodu przed narastającym antysemityzmem. Warto wspomnieć, że w Królewcu Lewin był członkiem Reichsbund jüdischer Frontsoldaten – należący tutaj Żydzi legitymowali swoją niemieckość poprzez wskazanie na Żydów poległych na froncie wojny. By podkreślić to społecznie, członkowie związku w 1930 roku podjęli prace nad Księgą Poległych, która została wydana w 1933 roku. W debatach na temat asymilacji bądź zachowania odrębnej żydowskiej tożsamości Lewin wypowiadał się zawsze w sposób wyważony zarówno pod względem religijnym, jak i politycznym. Zawsze próbował pośredniczyć między liberałami, syjonistami i ortodoksyjnymi Żydami, a podczas debat znaleźć złoty środek, nie kwestionując nigdy siebie jako „niemieckiego żyda”. Reinhold Lewin należał do tych Żydów, którzy w wielu względach reprezentowali demokratyczny, wierny niemieckiemu państwu „środek”.

3. Stosunek Lutra do Żydów w świetle dysertacji Lewina

Dysertacja *Luthers Stellung zu den Juden* to ważna praca, gdyż porusza wiele historycznych problemów, które zawierają odniesienie do współczesnej Lutrowi

⁶ Zob. G. Kisch (red.), *Das Breslauer Seminar. Jüdisch-Theologisches Seminar (Fraenckelscher Stiftung) in Breslau 1854–1938. Gedächtnisschrift*. Tübingen 1963 oraz M. Brann, *Geschichte des Jüdisch-Theologischen Seminars (Fraenckelsche Stiftung) in Breslau [1904]. Festschrift zum fünfzigjährigen Jubiläum der Anstalt*. Breslau 1904.

⁷ Zob. S. Thiem, *Das „Königsberger jüdische Gemeindeblatt“: Publierte jüdische Identität in der Weimarer Republik*. Hamburg 1995 (MA).

⁸ Zob. K. Krampitz, *Vorwort*. W: R. Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden*, s. 12–13.

⁹ Zob. *ibidem*, s. 10–11 (przyt. 9).

sytuacji polityczno-społecznej. Analizując stosunek Marcina Lutra do Żydów, Lewin wyróżnił trzy okresy: pierwszy to okres obojętności, w którym Luter nie wykazywał większego zainteresowania Żydami; drugi to okres misyjny, w którym Reformator żywił nadzieję na liczne przystąpienie Żydów do wiary chrześcijańskiej; gdy do tego nie doszło, nastąpił trzeci okres, w którym Luter wypowiedział Żydom wojnę. Poniżej zostaną przedstawione czynniki, jakie wpłynęły na taką periodyzację.

A. PIERWSZY OKRES DO 1521 ROKU

W pierwszym okresie Luter nie miał z Żydami większego osobistego kontaktu. Dlatego to, co wówczas Reformator przedstawiał na temat Żydów, Lewin nazywa „mądrością książkową”¹⁰, która nie wynikała z życia czy też doświadczenia, lecz bazowała wyłącznie na wyobrażeniach i świadectwach Pisma Świętego. Lewin wskazuje na pierwszy historyczny moment, w którym Luter wypowiedział się na temat Żydów. Miało to związek ze sporem między kolońskimi dominikanami a Johannesem Reuchlinem w kwestii konfiskaty pism żydowskich – sporu, który przez wiele lat zajmował świat uczonych. Początek tego konfliktu wiąże się z postacią Johanesa Pfefferkorna, konwertyty z judaizmu na chrześcijaństwo, który w swoich pismach głosił, że Talmud i inne pisma żydowskie atakują chrześcijaństwo i dlatego należy je spalić. Zareagował na to humanista i filozof Johannes Reuchlin i wyraził sprzeciw w swych pismach. W 1513 roku spór osiągnął punkt kulminacyjny. Rola Lutra w tym konflikcie ograniczała się do pisemnej opinii, o jaką poprosił go Georg Spalatin, nadworny kapelmistrz i tajny sekretarz księcia saksońskiego. Luter stwierdził, że w działaniach Reuchlina nie widzi herezji, co było równoznaczne z tym, że wsparł jego opcję.

B. PUNKT ZWROTNY I DRUGI OKRES MISYJNY

Ów pierwszy okres w nastawieniu Lutra do żydów Lewin datuje do roku 1521. Wówczas miał nastąpić punkt zwrotny w podejściu Reformatora, a jako bezpośrednią przyczynę Lewin podaje wizytę u Lutra w Wormacji dwóch Żydów, podczas której doszło do debaty na temat wersetu 14 z rozdziału 7 Księgi Izajasza: „Oto panna pocznie i porodzi Syna”. Lewin zwraca uwagę, że Reformacja odbiła się głośnym echem wśród Żydów. Byli oni zainteresowani, by wejść w osobisty kontakt z Lutrem. Wrocławski rabin formułuje tezę, że obaj Żydzi byli oficjalnymi wysłannikami gminy żydowskiej w Wormacji, którzy mieli za zadanie wy badać nastawienie niemieckiego Reformatora. Dla Lutra natomiast był to – zdaniem Le-

¹⁰ R. Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden*, s. 40.

wina – decydujący moment, w którym Reformator wyszedł ze swej pasywności. Zauważył, że Żydzi błędzą w swej wierze, ale chcą zasięgnąć u niego nauk. Luter doszedł do wniosku, że należy z nimi życzliwie rozmawiać, prowadzić dyskusje z Pismem Świętym w rękę i sprowadzić ich do wiary chrześcijańskiej. To przekonanie przyniosło jego pierwsze poświęcone Żydom pismo *Dass Jesus Christus ein geborner Jude sei* (1523).

Według Lewina wydarzenie, jakim była wizyta dwóch Żydów u Lutra w Wormacji, otworzyło drugi okres w nastawieniu Reformatora do Żydów, tzw. okres misyjny. Przypisywanie temu wydarzeniu tak decydującego znaczenia jest pewną interpretacją Lewina, która wielokrotnie była wspominana przez badaczy w duchu polemicznym. Krytycznie odnosili się do tej interpretacji już współcześni Lewinowi, na przykład historyk Hermann Barge w swej recenzji na temat rozprawy Lewina, która ukazała się w 1912 r. w „Theologische Literaturzeitung”¹¹, czy też Wilhelm Walther na marginesie swojego artykułu „Luther und die Juden”, który ukazał się w „Allgemeine Evangelisch-Lutherische Kirchenzeitung” w 1921 roku¹². Także we współczesnych badaniach znaczenie wizyty w Wormacji jest bardziej traktowane jak legenda¹³. Johannes Brosseder nazwał natomiast tę tezę Lewina jako „następstwo czysto psychologicznej interpretacji Lutra” („Folge einer rein psychologischen Erklärung Luthers”)¹⁴.

Analizując rozprawę *Dass Jesus Christus ein geborner Jude sei*, Lewin zwraca uwagę na bezpośredni impuls prowadzący do jej powstania. Na tle kampanii antyreformacyjnej Luter został posądzony, iż przeczy temu, że Chrystus został narodzony z dziewicy. Odparciu tego zarzutu – jak relacjonuje Lewin – ma służyć pierwsza część rozprawy, której główna myśl brzmi, iż Chrystus był Żydem narodzonym z dziewicy. Właściwym celem rozprawy jest – słowami Lewina – „sprowadzenie Żydów ku właściwej wierze”¹⁵. By osiągnąć ten cel, należy wstąpić między Żydów i z objawień zawartych w Piśmie Świętym dowodzić, iż Chrystus był Mesjaszem. Lewin formułuje tezę, że przesłanie pisma *Dass Jesus Christus ein geborner Jude sei* było często mylnie interpretowane – wyjmowano zdania z kontekstu, zwłaszcza sformułowania ze wstępu i zakończenia, w których Luter opowiadał się za humanitarnym traktowaniem Żydów, i na tej podstawie sławiono toleran-

¹¹ Zob. H. Barge, *Besprechung von Reinhold Lewin*. „Theologische Literaturzeitung” 1912, nr 13, s. 400–402.

¹² Zob. W. Walther, *Luther und die Juden*. „Allgemeine Evangelisch-Lutherische Kirchenzeitung” 1921, nr 54, s. 146–150.

¹³ Zob. A. Pangritz, *Theologie und Antisemitismus...*, s. 50.

¹⁴ J. Brosseder, *Luthers Stellung zu den Juden im Spiegel seiner Interpreten. Interpretation und Rezeption von Luthers Schriften und Äußerungen zum Judentum im 19. und 20. Jahrhundert vor allem im deutschsprachigen Raum*. München 1972, s. 113.

¹⁵ R. Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden*, s. 63.

cję Reformatora. Lewin podkreśla wprawdzie przyjazny Żydom wydźwięk rozprawy, ale zauważa, że jest to pismo wyłącznie o charakterze misyjnym, a Żydzi interesują Lutra jako „obiekt nawracania”¹⁶.

C. ZMIANA KU POZYCJI KRYTYCZNEJ

Z dalszej relacji Lewina wynika, że kolejne lata przyniosły głębokie rozczarowanie Lutra, gdy chodzi o jego misyjne starania. Był to jeden z głównych powodów zmiany w jego nastawieniu ku pozycji krytycznej¹⁷. Ponadto w latach 1524–1536 Luter doświadczył negatywnych, osobistych kontaktów z Żydami, czemu Lewin poświęca wiele miejsca. Luter miał zostać poinformowany, że pewien Żyd rzekomo za 2000 guldenów miał podjąć się próby zamordowania go. Luter pisał o tym w liście do Georga Spalatina.¹⁸ Przywołanie przez Lewina tego typu okoliczności w kontekście wpływu na nastawienie Lutra do Żydów, potwierdza tezę o historyczno-biograficznym ujęciu przez niego antyjudajizmu niemieckiego Reformatora. Lewin opisuje także wizytę trzech Żydów u Lutra w Wittenberdze, podczas której miało dojść do ostrej sprzeczki. Dyskusja toczyła się najpierw wokół proroctwa Izajasza, a następnie na temat wersetu 6 z rozdziału 23 Księgi Jeremiasza, na podstawie którego Luter dowodził boskości Jezusa. Żydzi w odpowiedzi odwołali się do interpretacji rabinów, których autorytet miał być dla nich porównywalny z autorytetem papieża dla chrześcijan. To skłoniło Lutra do zdecydowanego sprzeciwu. Jak pisze Lewin, Reformator miał dojść do wniosku, że Żydzi czytają jego pisma, ale tylko dlatego, by na ich podstawie kłócić się z protestantami. We wspomnianym okresie Luter sformułował także swoje krytyczne stanowisko wobec żydowskich komentatorów Pisma Świętego, którym zarzucił „fałszywą egzegezę”¹⁹. Stwierdził, że operują oni wyłącznie prawami gramatyki i że w ich komentarzach słowa służą sensowi teologicznemu, a nie sens teologiczny – słowom. Powyższe czynniki spowodowały, że Reformator porzucił swoje misyjne stanowisko z 1523 roku i przeszedł do pozycji, w której coraz bardziej porzązał się w nienawiści do Żydów.

Programowe rysy nowego stanowiska dochodzą do głosu w liście, jaki Luter wystosował do Żyda imieniem Josel von Rosheim 11 czerwca 1537 roku. Była to odpowiedź Reformatora na wcześniejszą pisemną prośbę Josela von Rosheima o wystaranie się dla niego audiencji u księcia saksońskiego z uwagi na wydany w 1536 roku edykt o wydaleniu Żydów z terenu Saksonii. Josel był aktywistą bro-

¹⁶ *Ibidem*, s. 66.

¹⁷ Zob. *ibidem*, s. 74–75.

¹⁸ Zob. *ibidem*, s. 77–78.

¹⁹ *Ibidem*, s. 94.

niącym praw Żydów. Zwrócił się do Lutra o pośrednictwo, gdyż – cytując Lewina – „inaczej rozumiał jego tolerancyjne propozycje z 1523 roku, niż Luter w rzeczywistości miał je na myśli”²⁰. List-odpowiedź Lutra na prośbę Josela nazywa Lewin dokumentem politycznym i zwraca uwagę na zawarte w nim dyplomatyczne sformułowania²¹. Luter nazywa Josela nawet swoim przyjacielem, jednak jego życzliwość ustaje, gdyż nie zostaje spełniony podstawowy warunek, iż Żydzi będą się masowo chrzcili. Luter nie spełnia prośby Josela von Rosheima.

D. RUCH SABATIANÓW

Jak relacjonuje Lewin, w liście Lutra do Josela znajdują się również aluzje do misyjnej aktywności Żydów z Moraw, tzw. ruchu sabatianów, którzy mieli doprowadzać do tego, że chrześcijanie poddawali się obrzezaniu i świętowali szabat. Z najnowszych analiz dotyczących morawskiego ruchu sabatianów wynika, że nie można dowieść wpływu judaizmu na powstanie sabatyzmu²². Luter jednak był przekonany, że w przypadku ruchu sabatianów chodzi o konwersję całej grupy chrześcijan na judaizm i widział w tym prozelickie działania społeczności żydowskiej. Z perspektywy współczesnych analiz ruch sabatianów można pojmować w duchu kreatywności renesansowej, dla której charakterystyczne było mnożenie się alternatywnych interpretacji Pisma Świętego. Wspólnym motywem dla powstających sekt było kwestionowanie społecznego *status quo* i konfrontacja Pisma Świętego z rzeczywistością społeczną czy polityczną. Luter zdawał sobie sprawę z zagrożeń, jakie mogły przynieść takie ruchy.

W związku z ruchem sabatianów można również wskazać na śląski kontekst, którego wprowadzie nie znajdujemy u Reinholda Lewina, ale który jest ważny z perspektywy omawianego tematu. Ruch sabatianów w Morawach był wspierany przez lokalne władze oraz lokalny kler, w tym przez kaznodzieję Oswalda Glaidta. Glaidt napisał (zachowaną do dzisiaj w formie rękopisu) interpretację Dekalogu, w której – analizując trzecie przykazanie – domagał się wprowadzenia sobotniego szabatu, a także niezachowaną do dzisiaj rozprawę *Vom Sabbat*. Ta okoliczność jest o tyle interesująca, że prawdopodobnie w 1527 roku Glaidt odbył podróż na Śląsk, gdzie spotkał się z Casparem Schwenckfeldem oraz Valentinem Krautwaldem. Później doszło między tą trójką do pisemnej polemiki – zarówno Schwenckfeld, jak i Krautwald napisali teologiczne recenzje na temat wspomnianej rozprawy Glaidta *Vom Sabbat*. Obszerna recenzja Schwenckfelda, datowana na

²⁰ *Ibidem*, s. 105.

²¹ Zob. *ibidem*, s. 108.

²² Zob. M. Rothkegel, *Die Sabbater – Materialien und Überlegungen zur Sabbatobservanz im mährischen Täuferum*. W: *Christen und Juden im Reformationszeitalter*. Red. R. Decot, M. Arnold. Mainz 2006, s. 60.

1 stycznia 1532 r., pozwala na rekonstrukcję argumentacji Glaidta zawartej w niezachowanej, jak wspomniano, rozprawie²³. Jak zauważył Martin Rothkegel, zarówno Schwenckfeld, jak i Krautwald odrzucili postulat szabatu sformułowany przez Glaidta²⁴.

E. TRZECI OKRES W NASTAWIENIU LUTRA DO ŻYDÓW

Opis aktywności sabatianów został przekazany Lutrowi przez Grafa Schlick z Falkenau, który jednocześnie poprosił Reformatora o ustosunkowanie się do sprawy. W odpowiedzi Luter sformułował list *Brief wider die Sabbater an einen guten Freund* (1538), którego konkluzja jest następująca: Przyjacieli musi strzec się przed sabatianami i zachować swoją czystą wiarę. Lewin zwraca uwagę, że list nie jest starannie opracowaną rozprawą, lecz pismem okazjonalnym, zredagowanym ze względu na powstanie i działalność ruchu sabatianów. W odpowiedzi na ten gest Reformatora, Żydzi sformułowali pismo polemiczne. W ten sposób dostarczyli impuls do – słowami Lewina – „fanatycznej kampanii”²⁵, jaką Luter wytoczył Żydom zimą 1542 roku i która w 1543 roku przyniosła dwie pełne nienawiści rozprawy *Von den Juden und ihren Lügen* i *Vom Schem Hamphoras*.

Motywy powstania obu tekstów – jak twierdzi Lewin – był znów ruch sabatianów. Sekta z Moraw przybierała na sile i Luter spostrzegł, że jego *Brief wider die Sabbater* nie przyniósł zamierzonego efektu. Dlatego też zredagował obie rozprawy – aby ostrzec chrześcijan i aby wzmocnić ich w wierze. Lewin stwierdza, że oba teksty najlepiej jest analizować wspólnie, gdyż poruszają podobne kwestie. Jednocześnie zauważa, że w obu rozprawach właściwie powtórzone zostaje to, co były rozproszone we wcześniejszych publikacjach Lutra na ten temat, a nowe argumenty, przytaczane przez Reformatora, nie pochodzą od niego, lecz zostały zaczerpnięte z innych źródeł, które Lewin wymienia następująco:

W celu polemiki związanej z egzegezą, Luter bierze za podstawę Nikolausa von Lyre, do jego Postylli dołącza spostrzeżenia Paulusa von Burgos; oszczerstwa Żydów na temat Chrystusa zawdzięcza, jak wspomniano, zredagowanej na początku XIV wieku rozprawie mnicha Porchetusa de Salvaticisa „Victoria adversus impios Hebraeos”, która ukazała się drukiem w Paryżu w 1520 roku; odpowiedniego materiału na temat współczesnych Żydów dostarcza mu „Der gantz Jüdisch glaub” Antoniusa Margarithy; niektóre oskarżenia czerpie z pewnością z „Dialogus, qui vocatur Scrutinium scripturarum, contra perfidiam Judaeorum” autorstwa Paulusa z Burgos (1350–1435),

²³ Zob. *Corpus Schwenckfeldianorum*, Vol IV: *Letters and Treatises of Caspar Schwenckfeld von Ossig, December 1530–1533*. Red. Ch. D. Hartranft, Leipzig 1914, s. 444–518.

²⁴ Zob. M. Rothkegel, *Die Sabbater – Materialien und Überlegungen zur Sabbatobservanz...*, s. 64–67.

²⁵ R. Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden*, s. 118.

którego cytuje w wykładzie dotyczącym Księgi Rodzaju. Od czasu do czasu nazwani zostają Hieronimus, Eusebius oraz Sebastian Münster²⁶.

Analizując treść rozprawy *Von den Juden und ihren Lügen*, Lewin nawiązuje także do sformułowanych przez Lutra postulatów, które składają się na cieszący się złą sławą, siedmiopunktowy program Reformatora w celu usunięcia Żydów z Niemiec. Należy tutaj: spalenie synagog, zniszczenie domów Żydów, konfiskata ich ksiąg religijnych, zakaz nauczania przez rabinów pod groźbą kary śmierci, zniesienie wolności w przemieszczaniu, przymusowe wywłaszczenie i przymusowa praca. Lewin cytuje także najbardziej charakterystyczne fragmenty obu rozpraw, w których Luter sięgnął do najbardziej rażących porównań i wyrażań. Lewin komentuje te cytaty, nawiązując do słów współczesnego mu protestanckiego teologa Wilhelma Walthera, który stwierdził: „Pałace postępowanie, aby coś wytepić, czyni Lutra bezwzględny wobec estetycznego uczucia czytelnika, bezwzględny wobec siebie i wobec swojej godności pisarskiej”²⁷. Cytując obie rozprawy, Lewin stwierdza, że nie zawierają one wyważonych, rozsądkowych stwierdzeń, lecz raczej „wypływają z wnętrza i serca Lutra”²⁸. To ponownie świadczy, że Lewin próbuje podjąć się analizy psychologicznej. Psychologizujący sposób analizy Lewina polega na tym, że usiłuje on uzasadnić antyjudyzm Lutra na podstawie biograficznych okoliczności, jak również na podstawie religijnego nastawienia Reformatora.

Opisując oddziaływanie obu rozpraw, Lewin zauważa, że Luter mocno przecenił wpływ swojego apelu do narodu niemieckiego. O tym, że Luter odniósł porażkę, świadczy również fakt, że w 1546 roku został wydany obszerny edykt przyznający Żydom pewne przywileje. Lewin zauważa, że Luter zachował swoje krytyczne stanowisko do końca i jako przykład przytacza dwie ostatnie wypowiedzi Reformatora związane z Żydami, mianowicie tekst *Von den letzten Worten Davids* (1543) oraz kazanie z 14 lutego 1546 roku, zawierające upomnienie względem Żydów. Cztery dni później, 18 lutego, Luter umiera.

4. Wnioski w kontekście współczesnych badań

Podsumowując, należy zauważyć, że Lewin w swej analizie odróżnia wczesne i późne pisma Lutra i formułuje tezę o zwrocie w nastawieniu Reformatora do Żydów. Teza ta była kontynuowana w wielu późniejszych badaniach, chociaż formułowano także inne. Przykładowo Wilhelm Maurer i Johannes Brosseder – nawet

²⁶ *Ibidem*, s. 132–133 (tłum. J. G.)

²⁷ W. Walther, *Für Luther wider Rom. Handbuch der Apologetik Luthers und der Reformation den römischen Anklagen gegenüber*. Halle 1906. Cyt. za R. Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden*, s. 144.

²⁸ R. Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden*, s. 134.

jeśli zgodzali się co do zwrotu w podejściu Reformatora, jak praktycznie powinno postępować się z Żydami – to jednak zwracali uwagę na kontynuację założeń teologicznych w nastawieniu Lutera do Żydów od początku do końca²⁹. Inny badacz natomiast, germanista Curt Bernd Sucher, nie mówił ani o zwrocie, ani o kontynuacji, lecz o regresie – ze względu na nastawienie polityczno-praktyczne, Luter miał powrócić do czasów sprzed 1513 roku, do okresu średniowieczno-katolickiego³⁰.

Reinhold Lewin był w pierwszej kolejności historykiem. Być może dlatego punkt ciężkości jego dysertacji został położony na kwestie historyczne. Można wnioskować, że Reinhold Lewin był zakorzeniony w historyzmie XIX wieku i uważać wrocławskiego rabina za reprezentanta posthistoryzmu. Warto również zwrócić uwagę na kwestie międzywyznaniowe. Otóż Reinhold Lewin był rabinem, a promotorem jego rozprawy poświęconej Lutrowi był katolicki uczyony prof. Franz Kampers. To nasuwa dwa wnioski. Po pierwsze: wieloreligijny kontekst rozprawy Lewina, na co zwrócił już uwagę Gottfried Buschbell w swej recenzji z 1912 roku³¹. Ale jest też druga strona. Otóż Lewin na pewno doskonale znał pisma żydowskie, ale mógł nie orientować się w subtelnościach kwestii teologicznych wewnątrz chrześcijaństwa. Tradycja, w której wyrósł, oraz tradycja, w której pisał Luter, rozchodziły się. Dlatego też kwestie teologiczne w rozprawie Lewina są zredukowane na korzyść historycznego ujęcia. Wielu współczesnych badawczy stosunku Marcina Lutera do Żydów – między innymi wspomniani wyżej Wilhelm Maurer i Johannes Brosseder – nie podzielają kontekstu historycznego, którym operuje Lewin w celu uzasadniania swoich tez, a także wskazują na „zamaskowanie” („Ausblendung”³²) przez Lewina teologii Lutera w dokonanej przez niego interpretacji pism antyżydowskich Reformatora. Jednak nawet jeśli autorzy prac analizujący stosunek Lutera do Żydów od strony teologicznej dystansują się od interpretacji historycznej³³, to – jak przyznaje Brosseder – „teza Lewina utworzyła szkołę” („Lewins These hat Schule gemacht”)³⁴.

Rozprawa Lewina spotkała się z rezonansem także w polskiej literaturze przedmiotu. Zbigniew Paszta w artykule *Specyfika postawy Lutera wobec Żydów i judaizmu*,

²⁹ Zob. J. Brosseder, *Luthers Stellung zu den Juden im Spiegel seiner Interpreten...*, s. 381–392 oraz W. Maurer, *Kirche und Synagoge: Motive und Formen der Auseinandersetzung der Kirche mit dem Judentum im Laufe der Geschichte*. Stuttgart 1952, s. 89.

³⁰ Zob. C. B. Sucher, *Luthers Stellung zu den Juden. Eine Interpretation aus germanistischer Sicht*. München 1977, s. 252 oraz 277 i nast.

³¹ Zob. G. Buschbell, *Besprechung von Reinhold Lewin*. „Theologische Revue” 1912, nr 11, s. 345–346.

³² Pojęcie użyte przez Petera von der Osten-Sacken w odniesieniu do oceny W. Maurera i J. Brossedera na temat analizy Lewina (P. von der Osten-Sacken, *Martin Luther und die Juden...*, s. 17).

³³ Szerzej pisze o tym J. Brosseder, *Luthers Stellung zu den Juden im Spiegel seiner Interpreten...*, s. 112–114.

³⁴ *Ibidem*, s. 114.

który ukazał się w „Studiach i dokumentach ekumenicznych”³⁵, dystansuje się od rozprawy Lewina, wskazując na radykalizm wrocławskiego rabin. Nawiązując do dokonanej przez Lewina interpretacji wczesnych pism Lutra dotyczących Psalmów, Zbigniew Paszta relacjonuje: „Według Reinholda Lewina, Luter widział nieprzekraczalną przeszkodę w misji wśród Żydów w tym, co niezbywalne w tożsamości każdego narodu, mianowicie w obyczajowości, w fenomenie życia codziennego”³⁶, w czym można dopatrywać się ksenofobii narodowościowej czy wrogości rasowej. Radykalizm Lewina przejawiał się w tym, że zdawał się on zrównywać szesnastowieczny antyjudajizm z nowoczesnym antysemityzmem, co potwierdza następujący cytat z jego rozprawy: „Ziarno nienawiści wobec Żydów, które Luter zasiał w swoich pismach, za czasów jego życia wyrasta wprawdzie marnie; jednak nie niknie bez śladu, lecz oddziałuje długo poprzez stulecia”³⁷. Choć Paszta wskazuje, iż wielu badaczy dystansuje się od skrajnych tez Lewina³⁸, to jednak należy zauważyć, że zdecydowana większość współczesnych badaczy jest zgodna co do tego, iż w rozprawie Lewina po raz pierwszy szczegółowo został zanalizowany tak obszerny materiał w temacie stosunku Lutra do Żydów³⁹. Mimo upływu ponad stulecia dysertacja Lewina stanowi nadal sztandarowe dzieło, przywoływane w licznych pracach poświęconych antyjudajizmowi Lutra. Thomas Kaufmann nazwał Lewina „pierwszym gruntownym badaczem tematu Luter i Żydzi” („der erste profunde Forscher zum Thema Luther und die Juden”)⁴⁰, a Peter von der Osten-Sacken określił dysertację Lewina jako „pierwszą obszerną naukową monografię na [ten] temat oraz przedtakt nowszej historii badań” („erste umfassende wissenschaftliche Monographie zum Thema und damit Auftakt der neueren Forschungsgeschichte”)⁴¹. Warto odnotować, że Peter von der Osten-Sacken zadeedykował wrocławskiemu rabinowi swoją monografię *Martin Luther und die Juden. Neu untersucht anhand von Anton Margarithas „Der gantz Jüdisch glaub” (1530/31)*⁴². W 2018 roku badacz Karsten Krampitz dokonał ponownej edycji rozprawy Lewina, by w ten sposób podkreślić jej znaczenie dla współczesnych badań nad antyjudajizmem Lutra.

³⁵ Zob. Z. Paszta, *Specyfika postawy Lutra wobec Żydów i judaizmu*. „Studia i dokumenty ekumeniczne” 2009, 1 (64), s. 60–80.

³⁶ *Ibidem*, s. 67 (przyp. 36).

³⁷ R. Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden*, s. 160.

³⁸ Zob. Z. Paszta, *Specyfika postawy Lutra wobec Żydów i judaizmu...*, s. 67.

³⁹ Zob. A. Pangritz, *Theologie und Antisemitismus...*, s. 53.

⁴⁰ T. Kaufmann, *Luthers Juden*, s. 168.

⁴¹ P. von der Osten-Sacken, *Martin Luther und die Juden...*, s. 16.

⁴² „Zum Gedenken an Rabbiner Dr. Reinhold Lewin (1888–1942/43)” (P. von der Osten-Sacken, *Martin Luther und die Juden...*).

5. Słowo końcowe

Rozprawa Lewina odzwierciedla dylemat, jaki niejednokrotnie był rozpatrywany w literaturze przedmiotu. Mianowicie: W jakim stopniu problematyczny stosunek Lutra do Żydów był charakterystyczny dla jego epoki, a na ile można mówić o historycznym kontinuum od chrześcijańskiej wrogości wobec Żydów w średniowieczu ku morderczemu antysemityzmowi w XX wieku? Należy stwierdzić, że antyjudazm Lutra zawierał motywy, które daleko wykraczały poza kwestie religijne. Dlatego też, zwłaszcza współczesny Kościół luterański wielokrotnie formułował swoje stanowisko w sprawie, odrzucając antyżydowskie pisma i wypowiedzi Ojca Reformacji. W ramach Światowej Federacji Luteranńskiej, która zrzesza ponad 100 Kościołów luterańskich z całego świata, powstało w ostatnich dziesięcioleciach wiele inicjatyw mających na celu poprawę stosunków luterańsko-żydowskich. Kamieniem milowym na tej drodze była opracowana i podpisana w Sztokholmie w 1983 roku (w 500 rocznicę urodzin Lutra) przez Federację oraz Międzynarodowy Komitet Żydowski ds. Konsultacji Międzyreligijnych trzyczęściowa deklaracja *Marcin Luter, luteranie i Żydzi*⁴³. Deklaracja ta ujawnia wspólne pragnienie obu stron przezwyciężenia wszelkich uprzedzeń obciążających stosunki luterańsko-żydowskie.

Bibliografia

- Barge H., *Besprechung von Reinhold Lewin*. „Theologische Literaturzeitung” 1912, nr 13, s. 400–402.
- Brann M., *Geschichte des Jüdisch-Theologischen Seminars (Fraenckelsche Stiftung) in Breslau [1904]. Festschrift zum fünfzigjährigen Jubiläum der Anstalt* (Breslau: Druck von Th. Schatzky, 1904).
- Brosseder J., *Luthers Stellung zu den Juden im Spiegel seiner Interpreten. Interpretation und Rezeption von Luthers Schriften und Äußerungen zum Judentum im 19. und 20. Jahrhundert vor allem im deutschsprachigen Raum* (München: Max Hueber Verlag, 1972).
- Buschbell G., *Besprechung von Reinhold Lewin*. „Theologische Revue” 1912, nr 11, s. 345–346.
- Corpus Schwenckfeldianorum*, Vol. IV: *Letters and Treatises of Caspar Schwenckfeld von Ossig, December 1530–1533*. Red. Ch. D. Hartranft (Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1914), s. 444–518.
- Ignatowski G., *Kościół wobec przejawów antysemityzmu*. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie 1999.

⁴³ Zob. tekst oświadczenia: G. Ignatowski, *Kościół wobec przejawów antysemityzmu*. Łódź 1999, s. 225–229.

- Kaufmann T., *Luthers Juden* (Stuttgart: Reclam, 2014).
- Das Breslauer Seminar. Jüdisch-Theologisches Seminar (Fraenckelscher Stiftung) in Breslau 1854–1938, Gedächtnisschrift.* Red. G. Kisch (Tübingen: J. C. B. Mohr [Paul Siebeck], 1963).
- Krampitz K., *Vorwort.* W: Lewin R., *Luthers Stellung zu den Juden. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Reformationszeitalters.* Red. K. Krampitz (Aschaffenburg: Alibri Verlag, 2018), s. 7–25.
- Lewin R., *Luthers Stellung zu den Juden: Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Reformationszeitalters.* Red. K. Krampitz (Aschaffenburg: Alibri Verlag, 2018).
- Lowenthal E. G., *Vorbemerkung.* W: *Juden in Preußen. Biographisches Verzeichnis. Ein repräsentativer Querschnitt von Ernst G. Lowenthal* (Berlin: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, 1981), s. 5–10.
- Maurer W., *Kirche und Synagoge: Motive und Formen der Auseinandersetzung der Kirche mit dem Judentum im Laufe der Geschichte* (Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1952).
- von der Osten-Sacken P., *Martin Luther und die Juden. Neu untersucht anhand von Anton Margarithas „Der gantz Jüdisch glaub“ (1530/31)* (Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2002).
- Pangritz A., *Theologie und Antisemitismus. Das Beispiel Martin Luthers* (Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2017).
- Paszta Z., *Specyfika postawy Lutra wobec Żydów i judaizmu. „Studia i dokumenty ekumeniczne” 2009, nr 1 (64), s. 60–80.*
- Rothkegel M., *Die Sabbater – Materialien und Überlegungen zur Sabbatobservanz im mährischen Täufertum.* W: *Christen und Juden im Reformationszeitalter.* Red. R. Decot, M. Arnold (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2006), s. 59–76.
- Sucher C. B., *Luthers Stellung zu den Juden. Eine Interpretation aus germanistischer Sicht* (München: Selbstverlag C. Bernd Sucher, 1977).
- Thiem S., *Das „Königsberger jüdische Gemeindeblatt“: Publierte jüdische Identität in der Weimarer Republik.* Hamburg 1995 (M.A.)
- Walther W., *Luther und die Juden. „Allgemeine Evangelisch-Lutherische Kirchenzeitung” 1921, nr 54, s. 146–150.*
- Walther W., *Für Luther wider Rom. Handbuch der Apologetik Luthers und der Reformation den römischen Anklagen gegenüber* (Halle: Niemeyer, 1906).

**The Jews in the Christian's eyes.
Levin's analysis of the historical sources of Luther's anti-Judaism**

A b s t r a c t

This article aims to present a selected aspect of the reception of Martin Luther's anti-Jewish writings related to Breslau in the early 1920s. The article's subject is a reconstruction of the analysis conducted in this regard by the Breslau rabbi and scholar Reinhold Lewin in his dissertation entitled *Luthers Stellung zu den Juden. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Reformationszeitalters*, which formed the basis for his doctoral degree at the University of Breslau in 1911. The paper presents Lewin's main theses, leading to the conclusion of his historical treatment of the topic „Luther and the Jews”, and also refers – in the context of Lewin's dissertation – to contemporary research on Luther's anti-Judaism.

Key words: Martin Luther and the Jews, Judaism, anti-Judaism, Lutheranism, Reformation

Słowa kluczowe: Marcin Luter i Żydzi, judaizm, antyjudaizm, luteranizm, reformacja